

Олена Стратан
(Одеса)

ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ОЛЕКСАНДРА ПОТЕБНІ: СПРОБА ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

Як відомо, виникнення та існування психологічної школи в українському літературознавстві пов'язане з ім'ям Олександра Потебні.

Так, не маючи спеціальної наукової роботи з психологічної творчості, займаючись лінгвоестетичним дослідженням структури слова, поетичного тексту, О. О. Потебня створив власну концепцію теорії словесності.

Це була перша спроба у вітчизняній науці про літературу розробити на науковому рівні проблему психології творчості. Тому умовним часом започаткування діяльності школи вважається 1862 рік, коли була написана праця “Думка і мова”. Наступні: “Із лекцій з теорії словесності” (1894), “Із записок з теорії словесності” (1905) — розвигок основних ідей щодо розуміння застосування психологічної методології для аналізу літературного твору.

За Потебнею, можна виокремити такі принципово вагомні аспекти, що детермінують сутність творчої діяльності: по-перше, вчений твердить, що феномен мистецтва коріниться у глибинах психології творців. І як наслідок цього, будь-який мистецький витвір є результатом спеціфіки пізнання.

Процес пізнання як одна з форм свідомості трактується О. Потебнею діалектично. Це не лише вплив довколишньої дійсності на внутрішній світ митця, а й процес активного сприйняття та осмислення світу суб'єктом.

Таке акцентування Потебнею ролі свідомості у творчій діяльності митця дає нам право говорити про певну спорідненість із гуссерлівською теорією свідомості, зокрема з найфундаментальнішою властивістю форм свідомості — інтенційністю.

Розвиваючи психологічний критерій трактування сутності мистецтва, вчений заперечує думку про те, що мистецтво є копіюванням реальності, воно є результатом креативної творчості, творчим проявом людського духу. Мистецтво не віддзеркалює ніякої завершеної, готової у свідомості митця ідеї, бо вона невизначена, аморфна, трансцендентна, а, навпаки, є “засібом побудови”, вираження цієї ідеї. “Мистецтво — це мова художника, і як за допомогою слова не можна передати свої думки іншому, а лише викликати в останнього його власну, так не можна її повідомити і в поетичному творі” (2, 128).

© Олена Стратан, 1998

Твір, за Потебнею, має своє самостійне змісто-вове буття, що постійно змінюється і завжди розвивається не у свідомості митця, а у психології реципієнтів. Таким чином, була порушена проблема читання та інтерпретації як одна з основних у феноменологічній критиці, герменевтиці (Е. Гуссерль, М. Гайдеггер, М. Мерло-Понті, П. Рікер, Г. Гадамер) і як основоположна для рецептивної естетики (Г. Р. Яусс, В. Ізер). Факт існування тексту в суб'єктивності читача засвідчує можливість існування двох критеріїв визначення літературного твору:

1. Сила “внутрішньої форми”, тобто безперервний “невичерпний” рух можливостей змістової категорії твору (для П. Рікера це відкритість тексту на аудиторію, яка не є обмеженою);

2. Здатність формування нових тлумачень тексту; у Гадамера, наприклад, це історичність читацького досвіду; за П. Рікером, це нескінченний горизонт тексту. Тому ноуменальною ознакою художнього твору для Потебні є не вираження певної “сутності речей”, а суб'єктивний акт поєднання ознак, справжній зв'язок яких нам невідомий” (1, 61).

З'ясування природи творчої праці письменника здійснюється вченим і через вивчення феномену мислення, що закорінено в іншому феномені людського духу — мові. Мислення бачиться вченому “колодязем нашої свідомості”, з глибин якого добувається світ поняття за допомогою слова. Останнє не лише оформлює думку, а й творить її постійно із нових сприйняття і за допомогою раніше сприйнятого, позначаючи певний період розвитку цієї думки. Слово “необхідне перш за все для самого мислячого, тому що в ньому воно викликає це перетворення” (2, 131). Це означає, що мислення в певному сенсі існує “до слова і поза словом”.

Отже мислення, як і мова, для О. Потебні є екзистенційними явищами, що перебувають у безперервному русі, вони є чистою діяльністю, іманентними структурами індивідуальної свідомості. Мова виявляє себе у слові, але це не є справжнім її існуванням; мова — інтонаційний акт, що проявляє себе у кожному новому переживанні. “...мова не є засобом вираження головної думки, а її створення; вона не відображає світоспоглядання, яке склалося, а діяльність, яка його

складає” (5, 23). Про це пізніше будуть говорити такі феноменологи, як М. Гайдеггер, М. Мерло-Понті. Мистецькі твори, таким чином, є виявом безперервного руху мови і мислення.

Закономірним сприймається смисл головно-го “психологічного закону” художнього мислення, який, на думку Потебні, полягає у поетичному образі, у силі “внутрішньої форми” твору. Тому цінність і сила творів мистецтва залежала не від “minimum змісту, який думався митцеві при створенні”, а від рухливості внутрішньої форми, тобто, спроможності “збуджувати найрізноманітніший зміст”, від певної гнучкості самого образу у можливості “узагальнення й поглиблення ідеї”. Бо сутність мистецької творчості полягає у властивості узагальнити найсуттєвіше в образах. Така специфіка поетичної образності, по-перше, зумовлює як полісемантичність мови твору, так і “множинність можливих значень” (5, 23) читачької перцепції. По-друге, визначає феномен художності мистецьких творів, їхню естетичну вартість.

Так, розуміючи мислення як індивідуальне явище, як індивідуальний акт духовного творення, О. Потебня характеризує одну з найскладніших проблем психології творчості — природу психічних процесів творення. Вона (природа цих процесів) *аналогічна* процесам душі реципієнта, але не *тотожна*, що пояснюється існуванням концептуальної ідеї Потебні про нетотожність значення висловленого та рецепційного.

Мистецький твір, за Потебнею, є сублимацією авторської психології, духовного життя творчої індивідуальності. В екзистенціальній феноменології Гайдеггера це можливість виявити світ-як-подію через індивідуальну свідомість. Але найближче до Потебні стоїть гуссерлівське розуміння тексту як “перетворення авторського уявлення”, як одного з етапів розвитку творчого духу митця. Митець, на його думку, є конституюючим смисловим центром свого світу.

Мистецтво для Потебні — це об’єктивування думки, яка глибоко хвилювала душу митця. Через свою ідеальність, тобто можливість пов’язувати явища, тим самим спрощуючи, прояснюючи думку, мистецтво володіє “заспокійливою дією”. Тому поет “перш за все творить для себе, а потім для слухачів” (1, 34). Прояснення авторської думки одночасно характеризує усю складність і специфічність процесу творення, а у феноменологічному дискурсі є метою творчого процесу. Це дало можливість вченому сформулювати “закон” існування та виникнення феномену творчості. Під ним розуміється активне усвідомлене виявлення почуття, тобто “внутрішньої душевної події”, що хвилює людину, через об’єктивацию у творі за допомогою слова. Що свідчить, з одного боку, про завершеність певного періоду розвитку “життєвого світу митця”, з іншого, про можливість переходу до нової творчої діяльності” (3, 151).

Проте, розглядаючи теорію “заспокійливої дії” мистецтва, ми не можемо залишити без ува-

ги споріднену з нею теорію структури мистецької діяльності, первісним елементом якої, за Потебнею, є виникнення у митця хвилюючого питання — X, тобто невизначеної ідеї, що завжди супроводжується значним емоційним напруженням. Дальший розвиток процесу поетичного творення визначається розв’язанням цієї невизначеної проблеми письменником “за допомогою відомого запасу знань”, тобто на основі власного досвіду (A). Звільнюючись від зайвої і непотрібної інформації, що була набута як свідомо, так і неусвідомленим шляхом, X залучає споріднене — відбувається процес узагальнення. В результаті цього і виникає поетичний образ — “виникає щось схоже, спільне між ними”. Разом з творчим розв’язанням проблеми, тобто народженням образу, приходять і заспокоєння, яке означає завершення творчого процесу (1, 32). Мистецький твір, таким чином, потрактовується як “нерозривна єдність образу та ідеї”.

Принципово вагомим є дослідження Потебнею процесу сприйняття. Це індивідуальний процес духовної діяльності людини, когерентний, за Потебнею, процесові розуміння, а тому творчий, продуктивний. Слово, звук, зображення, будь-який знак, народжуючи в людині думку, означали, що вона (думка) знаходилась просто в “іншому вигляді, неорганізована, некристалізована, але ніхто її людині не давав” (2, 137); були для людини “своєрідним поштовхом”, що постійно існує (адже мова і мислення як генетично споріднені явища психіки постійно перебувають у русі). Звідси О. Потебня виводить й іншу тезу — функціонального призначення поетичного твору: смисл твору в тому, щоб викликати думку у сприймаючого суб’єкта, а не в її вираженні та передачі іншому.

Процес сприйняття — це процес послідовного формування образів упродовж читання тексту. “В кожному миті сприйняття наша свідомість затримує одну семантичну одиницю тексту і добуває з нього те значення, яке питоме йому в цю хвилю” (4, 41). Водночас підпорядкованість і взаємозалежність образів уможливує народження змісту, його “невичерпність”, поліфонію. Таким чином, теорія перцепції О. Потебні суголосна феноменологічній літературній теорії (гуссерлівська темпоральна структура сприйняття: ретенція, протенція; теорія перцепції М. Мерло-Понті; Поль Рікер з ідеєю відкритості тексту на аудиторію), в якій центральну позицію посідає суб’єкт сприйняття.

Отже, розгляд деяких аспектів психологічної теорії О. О. Потебні у зв’язку зі світовою філософською та літературно-критичною думкою дає право говорити про започаткування вченим феноменологічної методології. В Україні ця методологія майже не розвинулася, хоча О. Потебня звернувся до проблеми на кілька десятиліть раніше, ніж такі визнані автори феноменологічних і рецептивних теорій, як М. Мерло-Понті, П. Рікер та інші. Очевидно, праці Потебні в цьому світі можуть бути особливо актуальними.

Література

- ¹ *Потебня А. А.* Из записок по теории словесности. Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое.— Харьков, 1905.— С. 649.
- ² *Потебня А. А.* Из лекций по теории словесности.— Харьков, 1894.— С. 162.
- ³ *Потебня А. А.* Мысль и язык.: Укрґосиздат, 1926.— С. 205.
- ⁴ *Фізер І.* Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні. Мегакритичне дослідження.— Київ, 1993.— С. 111.
- ⁵ *Фізер І.* Психолінгвістична теорія Олександра Потебні. // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. За ред. *М. Зубрицької*.— Львів, 1996.— С. 23—24.

RESUME

The article shows numerous parallels between O. Potebnya's psychological theory and later phenomenological and receptive concepts of such thinkers as M. Merlot-Pontée and P. Ricoeur. Attention to the perceiving subject, to the reader is a thread linking the theories. Thus, the principle of multitude of masterpiece interpretations is postulated in these conceptions.